

Vanda Babič

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za slavistiko
vanda.babic@guest.arnes.si

Stara cerkvena slovanščina – ne mati, ampak mogočna sestra [Prirejeno in okrajšano za Vodnikovo tekmovanje leto A]

Prispevek je predstavitev prvega knjižnega jezika Slovanov – stare cerkvene slovanščine. V drugi polovici 9. stoletja sta jo za potrebe izvajanja slovanskega bogoslužja na Velikomoravskem oblikovala slovanska apostola sv. Ciril in Metod na osnovni slovanskega narečja okolice svojega rojstnega Soluna. V tem jeziku SO napisani najstarejši slovanski prevodi bogoslužnih knjig iz grškega jezika, njegovo ustvarjanje pa je potekalo istočasno s sestavljanjem posebnega, za ta jezik ustreznega črkopisa, ki ga danes imenujemo glagolica.

Stara cerkvena slovanščina je prvi knjižni jezik Slovanov

Je jezik, v katerem so napisani najstarejši slovanski prevodi bogoslužnih knjig iz grškega jezika, ki so nastali v drugi polovici 9. stoletja. Od začetka organizacije krščanske cerkve pa vse do pričetka nacionalnih gibanj v 15. in 16. stoletju je bil to edini primer prevajanja krščanskih kanonskih knjig v (materni) jezik vernikov, ki do tedaj niso imeli niti svoje lastne pisave niti knjižne tradicije, in zadnji knjižni jezik, katerega ustvarjanje je potekalo istočasno s sestavljanjem posebnega, za ta jezik ustreznega črkopisa.

Stara cerkvena slovanščina je bila *umetna* jezikovna tvorba, ustvarjena načrtno, v določenem obdobju, za potrebe izvajanja liturgije v domačem, tj. slovanskem, jeziku. Zatorej se moramo že na samem začetku spoznavanja s tem, za vse Slované zelo pomembnim, jezikom zavedati, da *se* posamezni slovanski jeziki *niso razvili* iz tega jezika. Češki slavist je odnos med današnjimi »živimi« slovanskimi jeziki in staro cerkveno slovanščino predstavil jasno in enostavno: »stara cerkvena slovanščina ni nikoli bila mati slovanskih jezikov, ampak le njihova sestra«. Njegovo nazorno prisposodoblo lahko samo še dopolnimo s pridevnikoma *starejša* (sestra), ker se je med vsemi ostalimi slovanskimi jeziki oblikovala prva, in *mogočna*, saj je s svojo široko razprostranjenostjo in trdno zasnovo liturgičnega jezika dolga stoletja pomembno krojila kulturno zgodovino Slovanov. Slovanski živelj je že v 9. stoletju usmerila v kulturni in napredni tok srednjega veka in postavila čvrsto osnovo za oblikovanje slovanskega pismenstva, ki se je skozi stoletja postavilo ob bok razvitim književnostim, npr. književnostim *antike*, hebrejski, egipčanski, *srednjeveškim*: bizantinski, latinski, zahodnoevropskim v domačih jezikih: starofrancoski, staroangleški itn.. Čeprav stara cerkvena slovanščina ni nikoli služila za medsebojno sporazumevanje in ni opravljala naloge nacionalnega jezika kateregakoli slovanskega naroda,

pa je bila v najzgodnejši dobi krščanske vere sprejeta kot knjižna različica jezika pri večini slovanskih narodov, kar pomeni, da so najstarejši slovanski zapisi ohranjeni večinoma v tem jeziku; je torej najstarejša potrditev slovanskega slovstva (poleg v latinici napisanih *Brižinskih spomenikov*), njegovih takratnih pojavnih oblik, slovničnih zakonitosti, besednega zaklada, stilističnih zmožnosti, sociolingvističnega utripa itn. Poleg tega je okvire svoje prvotne namembnosti liturgičnega jezika kmalu prerasla in postala sčasoma tudi jezik znanosti in posvetne literature večinoma pravoslavnih slovanskih narodov.

1 »Mati« slovanskih jezikov

Omenjeni odnos *mati* – *starejša hči* pojasnimo še pregledno – z zgodovinskim sosledjem. Slovanski jeziki spadajo v skupino indoevropskih jezikov,¹ ki se danes govorno raztezajo na območju od severne Indije do skrajnega zahoda Evrope (od tega najbrž tudi izvira ime indoevropski) in se tradicionalno delijo v dve večji skupini, na *kentumske*² in *satemske* jezike (delitev naj bi bila oblikovana glede na prvo narečno razlikovanje

jezikov po razvoju oblike za števnik *sto*⁴ in naj bi sovpadla z razporeditvijo indoevropskih jezikov na zahodno in vzhodno vejo), a se je ta hipoteza z novjšimi raziskavami in po odkritju dveh kentumskih jezikov (hetitščine in toharščine) na vzhodu izkazala za netočno ali vsaj pomanjkljivo.

Slovanski jeziki za ide. **k*’ izpričujejo razvoj v **s* (psl. **sъto*, stesl. **сѣто**, sln. in ostali slovanski jeziki *sto*), zato jih uvrščamo med satemske jezike, med vsemi indoevropski- mi skupinami jezikov pa so razvojno najbližje baltskim jezikom.⁵ Tako je po letu 2000 pr. n. št., natančneje pa verjetno od 1500 pr. n. št., pa vse do sredine prvega tisočletja pr.

n. št. obstajala skupnost protobaltskih (oz. baltoslovanskih) narečij, kasneje pa se je pojavil prvi samostojen slovanski jezik, danes imenovan *praslovanščina*. Poldrugo tisočletje dolgo obdobje praslovanščine oblikujejo tri obdobja: t. i. *zgodnja praslovanščina*

1 Indoevropski prajezik oz. praindоеvropsčino (ide.) so govorili do okoli 3000 pr. n. št. v evrazijskih stepah severno od Črnega morja in Kaspijskega jezera med Dneprom in Uralom, tj. v vzhodni Ukrajini in južni Rusiji, govorci jezika pa so se po Evropi in delu Azije razselili v bronasti dobi (2000–1000 pr. n. št.). Indoevropska jezikovna skupnost je na posamezna jezikovna narečja razpadla tako že v tretjem tisočletju pred našim štetjem.

2 Mednje prištevamo: *anatolske* jezike na področju današnje Turčije, *toharščino*, *grščino*, *italske* jezike (med njimi je najbolj znana latinščina, iz katere so se razvili sodobni *romanski* jeziki), *keltske* in *germanske* jezike ter *ilirščino* in *venetščino*.

3 To jezikovno skupino sestavljajo: *arijski jeziki* (ki se delijo na *iranske* in *indijske*), *nuristanski* ali *kafirski jeziki* (verjetno tretja veja indoiranske skupine jezikov), *armenščina*, *albanščina*, *baltski* in *slovanski jeziki*.

4 Ide. **(d)k'mtóm* > lat. *centum* (od tod poimenovanje *kentumski*) : ay. *satəm* (*satemski* jeziki), stind. *śatam*, psl. **sъto*.

5 Med baltske jezike spadajo: že izumrla *stara pruščina* (zahodnobaltski jezik), *litovščina* ali *livanščina* in *latvijščina* ali *letščina* ali *letonščina* (vzhodnobaltska jezika).

(okoli 500–400 pr. n. št. do 400 n. št.) je bila takrat fonetično-fonološko še blizu baltskim narečjem, v obdobju *klasične praslovanščine* (400–800 n. št.) se je jezik začel precej spreminjati in ločevati od drugih, v zadnjem obdobju *pozne praslovanščine* (800–1000 n. št.) pa že postopno prehaja v najstarejše razvojne stadije posameznih slovanskih jezikov in skupin.

Praslovanščina – slovanski skupni jezik dolgega časovnega obdobja⁶ – je svoj jezikovni sestav spreminjala od razpada indoevropske jezikovne skupnosti pa vse do prvega tisočletja n. št. Iz nje so se razvili *vsi* slovanski jeziki (tudi stara cerkvena slovanščina, ki se je izoblikovala že v drugi polovici 9. stoletja, torej poldrugo stoletje pred ostalimi slovanskimi jeziki).

Starocerkvenoslovanskega jezika seveda ne smemo enačiti s praslovanščino, vendar pa ji je po svoji slovnični sestavi od vseh slovanskih jezikov najbližji. Slovanske jezike so po razpadu praslovanške skupnosti preoblikovali številni fonetični, morfološki in drugi jezikovni procesi, ki so precej spremenili prvotno praslovanško jezikovno osnovo v vsakem od njih. Stara cerkvena slovanščina pa se je v pismenosti utrdila veliko prej kot ostali slovanski jeziki in se zato v mnogo čem ujema s praslovanščino, kakršna je bila v zadnjem stadiju svojega obstoja. Kot uradni cerkveni jezik je na določenem slovanskem ozemlju ostala v veliki meri zvesta tradiciji, zato se je skozi stoletja počasneje spreminjala kot živi slovanski jeziki; njena podoba je bila statična in vanjo so le težka prodirali elementi takratnih slovanskih jezikov.

Slovanski jeziki so si po svoji slovnični strukturi in leksiki precej podobni. Delijo se v tri skupine:

- **vzhodnoslovanski** jeziki so *ruščina*, *ukrajinsščina* in *beloruščina* in so več stoletij tvorili enotno jezikovno skupnost; ločeno so se začeli razvijati šele od 14. stoletja naprej;
- med **zahodnoslovanske** jezike spadajo *češčina*, *slovaščina*, *gornja lužiščina* (jezikovno blizu češčini), *dolnja lužiščina* (jezikovno bližja poljščini) in t. i. *lehitska* skupina jezikov: *poljščina* z dvema samostojnima narečjema *kašubščino* in *slovinščino* ter v 18. stoletju izumrli *polabski* jezik, katerega so govorili Slovani v spodnjem toku reke Labe (nem. Elbe);
- **južnoslovanski** jeziki so *slovenščina*, *hrvaščina*, *srbščina*, *makedonščina*, *bolgarščina* in nekdanja *stara cerkvena slovanščina*.

⁶ Po najbolj verjetni, severnokarpatški teoriji je bila lega pradomovine Slovanov severno od Karpatov. Razseljevanje (na severovzhod, severozahod in jugozahod) so se začeli okoli leta 500 n. št..

Praslovansko osnovo slovanskih jezikov lahko le *rekonstruiramo* (tj. predvidevamo), saj nimamo pisnih dokazov o obliki in sestavi tega jezika.⁷ Do najstarejših oblik praslovanščine pridemo s primerjanjem slovanskih jezikov in drugih jezikov indoevropske jezikovne družine, o mlajših oblikah tega jezika pa lahko sodimo na eni strani po sodobnih slovničnih sestavih posameznih slovanskih jezikov (veliko vlogo pri tem imajo prav narečja teh jezikov), na drugi strani pa moramo preučevati tudi pisne spomenike slovanskih jezikov od najstarejše dobe do danes. V veliko pomoč pri študiju skupnih jezikovnih potez slovanskih jezikov in praslovanščine so prav spomeniki, zapisani v prvem knjižnem slovanskem jeziku – v stari cerkveni slovanščini.⁸ V cerkvenoslovanskih besedilih so namreč zapisane prve slovanske besedne oblike, iz njih je razvidna posebna slovnična struktura tega jezika, poleg tega pa je jezik kljub prevladujoči tendenci po ohranjanju sprejetih religioznih obrazcev (tudi na jezikovni ravni) skozi stoletja vsrkaval posebnosti tedanjih govorjenih slovanskih jezikov. Zato je iz značilnih uzusov posameznih cerkvenoslovanskih spomenikov in iz nezavednih prepisovalskih napak možno preučevati razvoj neknjižnih slovanskih jezikov najstarejše dobe.

2 In nastal je **ЯЗЫКЪ СЛОВѢНСКЪ И КЪНИГЪ СЛОВѢНСКЪЯ**⁹

A začnimo pravzaprav od začetka ... Kaj je botrovalo temu, da so se Slovani – z oblikovanjem knjižne različice jezika in istočasno pisave – že tako zgodaj uvrstili v kulturni in napredni tok visokega srednjega veka ter se pridružili »omikanim« narodom s svojim lastnim knjižnim jezikom?

Do pobude za aktivno jezikovno dejavnost Slovanov je prišlo v obdobju aktivnega pokristjanjevanja srednjeevropskih ljudstev, ki je potekalo bodisi z vzhoda, iz takrat največje krščanske države na svetu – Bizantinskega cesarstva, bodisi z zahoda, iz »ponovno ustanovljenega« Rimskega cesarstva. Obe verski središči sta hoteli krščanski nauk izkoristiti kot sredstvo za duhovno in politično pokoritev spreobrnjenih ljudstev.

⁷ Ne pozabimo, da je bila prvi knjižni in s tem prvi zapisani slovanski jezik stara cerkvena slovanščina. Torej so najstarejše znane slovanske knjige in najstarejši odkriti zapisi na zidovih in kamnitih ploščah izpričani v tem jeziku.

⁸ Rekonstruirane oblike (tako praslovanščine kot praindoevropsčine) so v etimoloških slovarjih vedno označene z zvezdico (*) in zapisane v latinici.

⁹ **ЯЗЫКЪ СЛОВѢНСКЪ** (*językъ slověnskъ*) in **КЪНИГЪ СЛОВѢНСКЪЯ** (*кѣп'игъ slověnskyje*), tj. slovanski jezik in slovanske knjige.

Sprejetje religije so podpirali tudi voditelji novoustanovljenih slovanskih držav, ki so v tem dejanju videli zagotovilo svoje neodvisnosti in pravice do samostojnega kulturnega in političnega razvoja ter notranjepolitične stabilnosti. S sprejetjem religije so se namreč države priključile razvojnemu toku in napredku v Srednji Evropi.

Velikomoravska kneževina¹⁰ je v sredini 9. stoletja občutila močan politični pritisk nemških sosedov, zato se je velikomoravski knez Rastislav¹¹ odločil, da zaveznika poišče na vzhodu, v Bizantinskem cesarstvu.¹² Politično in kulturno navezanost je podprl s sprejetjem vzhodne različice krščanstva, ki se je od zahodne razlikovala v tem, da je dovolila opravljanje bogoslužja v domačem jeziku vernikov (medtem ko je rimska cerkev svetost in s tem primernost za bogoslužje priznala samo trem jezikom: hebrejskemu, grškemu in latinskemu).

Da bi bogoslužje v slovanskem jeziku resnično zaživel, je Rastislav konec leta 862 poslal k bizantinskemu cesarju Mihaelu III. svoje odposlance s prošnjo, naj na Velikomoravsko pošlje dobrega pridigarja in teologa, ki bo v njegovi državi širil krščansko vero, hkrati pa jim bo v oporo tudi pri težnjah za popolno osamosvojitve izpod frankovskega jarma. Z oporo slovanskega misijonarja je v svoji kneževini nameraval ustvariti samostojno cerkveno organizacijo s slovanskim bogoslužjem.

Iz *Žitja Konstantina Filozofa* (vzhodnoslovanska redakcija, 15. stol.):

[...] Rastislav namreč, moravski knez, se je po božjem nagibu posvetoval s svojimi knezi in z Moravani in poslal (sle) k cesarju Mihaelu rekoč: »Naše ljudstvo se je poganstvu odreklo in se krščanske vere drži, a nimamo učitelja takega, ki bi nam v našem jeziku pravo krščansko vero razložil, da bi tudi druge dežele to videle in nas posnemale. Torej pošlji nam, gospodar, takega škofa in učitelja, saj od vas na vse strani dober zakon izhaja« [...]

10 Tudi *Velika Moravska* ali *Velika Moravija* (lat. *Maravia Magna*) je nastala 833. Rastislav je sprva priznal frankovsko oblast in spustil nemške duhovnike v svojo deželo, kmalu pa jim je odrekel pokorščino in se začel organizirano boriti za popolno samostojnost države. Ko mu je to končno uspelo, si je zaželel tudi cerkvene neodvisnosti.

11 V razpravi Črnorizca (meniha) Hrabra *O pismenkah* imenovan **Растислава** (Rastica), sicer pa r., blg. **Ростислав**.

12 Rastislav se je dobro zavedal, da so nemški misijonarji v njegovi državi poleg krščanske vere širili še tujo kulturo in frankovsko politiko. Možnost, da doseže tudi cerkveno neodvisnost, je videl v dejstvu, da misijonarji z Bavarske od papeža niso dobili uradnega dovoljenja za širjenje vere v Velikomoravski kneževini. Sprva se je nadejal, da bodo razumevali že v samem Rimu in bo s prošnjo papežu izposloval oblikovanje samostojne moravske cerkvene škofije. A do tega ni prišlo, zato se je po papeževi zavrnitvi obrnil na bizantinskega cesarja.

Cesar Mihael III. je nalogo prvih slovanskih prosvetiteljev zaupal dvema bratoma, *Konstantinu* (826 ali 827–869)¹³ in *Metodu* (814–885),¹⁴ ki sta se odlikovala po organizacijskih sposobnostih in modrosti, poleg tega pa sta odlično znala slovansko naréčje okolice Soluna. Po rodu sta bila najverjetneje Grka (oče je bil bizantinski funkcionar, mati morda celo Slovanka), vendar sta kot rojena Solunčana dobro govorila slovansko, natančno pa sta poznala tudi slovnično strukturo grškega jezika.

Iz *Žitja Metoda* (vzhodnoslovanska redakcija, 12. stol.):

[...] Tedaj je cesar Mihael rekel filozofu Konstantinu: »Mar slišiš, filozof, te besede? Nihče drugi tega ne more storiti, razen tebe. Na torej mnogo darov in vzemi svojega brata, igumena Metoda, pa pojdi. Vidva sta Solunčana, Solunčani pa vsi čisto slovensko¹⁵ govore« [...]

Konstantin se je že leta 862, kmalu po vrnitvi iz Hazarije, lotil svojega prosvetiteljskega dela. Ker Slovani do takrat niso imeli svoje pisave niti knjižnega jezika, sta z bratom morala najprej sestaviti slovanski črkopis in do takrat nekultivirani slovanski jezik povzdigniti na nivo verskega jezika. V ta jezik sta nato prevajala ustrezna bogoslužna besedila.

Njuno prvo besedilo, prevedeno v slovanski jezik, je bil izbor iz evangelijskih beril, ki se začena s prvim poglavjem Janezovega evangelija:

V začetku je bila Beseda in Beseda je bila pri Bogu. In Beseda je bila Bog. Ta je bila v začetku pri Bogu. Vse je nastalo po njej in brez nje ni nastalo nič, kar je nastalega. V njej je bilo življenje in življenje je bilo luč ljudi: in luč sveti v temi in tema je ni sprejela [...] (Jan. 1.1-5)

13 Mlajši brat *Konstantin* je prejel odlično izobrazbo v Carigradu (Konstantinoplu), kjer mu je njegov učitelj, poznejši nekajkratni patriarh Fotij izkazoval posebno naklonjenost (in je vejetno odločilno vplival na cesarjevo odločitev, da Konstantina pošlje na Velikomoravsko). Kasneje je bil bibliotekar in predavatelj filozofije. Tudi jezikovno je bil dobro razgledan, saj je npr. iz hebrejščine v grščino prevedel osem delov gramatike. Večkrat je vodil diplomatske misije na vzhod – k muslimanskim Saracenom in v Hazarijo (ozemlje severno od Črnega morja – od Dona do Kavkaza), kjer se je seznanjal z raznimi oblikami orientalskih pisav (npr. koptsko, samaritansko).

14 Starejši brat *Metod* (posvetno ime ni znano, po predvidevanjih bi lahko bilo Mihael, saj se je po običaju prva črka svetega imena ujemala z začetnico krstnega) je bil sprva v vojaško-administrativni službi, vendar se je kasneje pomenišil in postal nadškof. Tako je nekaj let pred odhodom na Velikomoravsko opravljal dolžnosti predstojnika samostana Polihron na Olimpu.

15 V pomenu: slovansko.

Že naslednje leto ali najkasneje v prvi polovici leta 864 sta Konstantin in Metod prispe-la na Velikomoravsko, kjer sta poučevala izbrane učence, uvajala slovansko bogoslužje in nadaljevala s prevajalskim delom. Na tem območju naj bi Konstantin s svojim bra-tom prevedel vse knjige, potrebne za bogoslužje: vse štiri evangelije, apostolske knjige, psalter in izbrana obredna besedila, vse iz *grških* originalov. Prav jezik teh prevodov sprejemamo kot osnovni uzus stare cerkvene slovanščine.

S prevodi je Konstantin postavil temelje novemu knjižnemu jeziku, ki naj bi bil v rabi v cerkvi in zunaj nje. To sicer za Vzhod ni bilo nič novega in presenetljivega, saj so tam tudi druga ljudstva imela bogoslužje v svojem jeziku, za Zahod pa je bilo to spričo skoraj popolne latinizacije verskega in političnega življenja nedvomno revolucionarno dejanje, s katerim so Slovani stopili v krog takrat še redkih narodov z lastnim knjižnim jezikom, z bogoslužjem v svojem jeziku in – pozneje – tudi s svojo cerkveno organizacijo.

Zaradi zapletenih političnih razmer in nenehnega nasprotovanja nemškega duhovništva sta morala Konstantin in Metod svoj cerkveni položaj (prav tako pa tudi status svojih učencev) potrditi v Rimu. Za nemoteno opravljanje slovanskega bogoslužja sta nujno potrebovala dovoljenje cerkvenega vrha, poleg tega pa si je Rastislav želel, da bi so-lunska brata postala v njegovi državi škofa, s čimer bi se Velikomoravska kneževina dokončno otresla nemških duhovnikov. Zato sta se z izbranimi učenci po štiridesetih mesecih učiteljskega delovanja na Velikomoravskem odpravila v Rim.

Med potovanjem v Rim sta se ustavila tudi v Benetkah, kjer sta imela z *latinisti* (*trojezičniki*) razgovor o primernosti slovanskega jezika za krščansko bogoslužje. Latinisti so bili seveda proti prevajanju cerkvenih knjig v slovanski jezik, saj so bili, po njihovem mnenju, samo trije jeziki, v katerih je bilo dovoljeno častiti boga. Konstantin jih je zavrnil z besedami:

[...] Ne pada li dež od Boga na vse enako? Ali sonce ne sije na vse? Mar ne dihamo zraka vsi enako? Ali se ne sramujete samo tri jezike določati, a vsem drugim narodom in plemenom vevate, naj bodo slepi in gluhi? Povejte mi, ali imate Boga za nezmožnega, da tega ne more dati, ali tako zavistnega, da tega noče? Mi pa mnogo narodov poznamo, ki so večji v knjigah in Bogu dajejo slavo, vsak v svojem jeziku [...]

V obrambo slovanskega bogoslužja je Konstantin navedel mnogo ljudstev, ki imajo svoj črkopis in bogoslužje v lastnem jeziku (npr. Armence, Arabce, Perzijce, Avare, Sirce, Kopte, Gruzince itn.).

Pot ju je dalje vodila v Rim, kjer ju je novoizvoljeni papež Hadrijan II. pričakal z velikimi častmi. Zavedal se je, da uživata Konstantin in Metod med Slovani velik ugled in se je nadejal, da bo lahko prek njiju povečal svoj vpliv v slovanskih deželah. Vse to je botrovalo temu, da sta slovanska prosvetitelja v Rimu prejela papeževo uradno odobritev svoje dejavnosti. Slovanski jezik in slovanska liturgija sta bila tako na Velikomoravskem in v Panoniji uradno priznana in dovoljena.

Konstantin se na Velikomoravsko ni več vrnil, zbolel je in umrl v Rimu v starosti 42 let. Malo pred smrtjo se je Konstantin pomenišil in sprejel ime Ciril. Pod tem imenom se je tudi zapisal med krščanske svetnike.

A Slovani so se zmagoslavja veselili le kratek čas. Nemško duhovništvo je zanemarilo papežev odlok, Metoda so odstavili in celo zaprli. Ko se je vrnil, se je moral nenehno boriti z rimsko-nemškim duhovništvom (na čelu z bodočim škofom na Slovaškem Wichingom¹⁶), ki ga je obtoževalo herezije. Wiching, pa tudi novi velikomoravski knez Svetopolk, sta začela slovansko pismenstvo in bogoslužje načrtno izkoreninjati. Razmere so se zaostrele po Metodovi smrti, ko so njegove učence izgnali in slovanske prevode bogoslužnih knjig uničili. Na Velikomoravskem se je zgodovina slovanske liturgije končala. Uradni jezik cerkve je ponovno postala latinščina.

Z zamrtjem velikomoravskega obdobja se je pričelo drugo obdobje v razvoju prvega slovanskega knjižnega jezika, ki je pripeljalo do razcveta slovanske pismenosti na drugih območjih slovanskega ozemlja. Že med Metodovim delovanjem se je iz velikomoravskega kulturno-izobraževalnega središča slovanska pismenost, veščost v prvi slovanski pisavi in raba starocerkvenoslovanskega jezika v literarne namene širila v bližnja in oddaljena slovanska področja: v Panonijo, na Češko, Hrvaško in deloma na Poljsko. Po letu 887 pa se je z izgonom Metodovih učencev tradicija slovanskega bogoslužja prenesla na dve južnoslovanski ozemlji: – v hrvaško Primorje, Istro in na kvarnerske otoke, kjer se je razvila svojevrstna tisočletna glagoljaška tradicija, in v Bolgarijo in Makedonijo, od koder se je razširila še k Srbom in dalje na vzhod k vzhodnim Slovanom.

¹⁶ Škof Wiching je bil Metodov največji sovražnik. Papež ga je imenoval za Metodovega pomočnika, a je svoj položaj zvičajno izkoriščal v prid nemških škofov in frankovske nadvlade. Wiching je v svojih namerah šel celo tako daleč, da je ponaredil papeževo pismo, v katerem mu je papež zapovedoval, naj se podredi svojemu nadškofu Metodu, a je do Svetopolka namesto tega romalo sporočilo, v katerem naj bi v Rimu zahtevali Metodov izgon iz Velikomoravske kneževine.

Prav učenci, ki so pribežali v bolgarsko državo, so odločilno vplivali na nadaljnji razvoj starocerkvenoslovanskega jezika in pisave. Takratni bolgarski knez Boris je slovanske učitelje navdušeno sprejel, saj je bila njihova cerkvena organizacija slabo razvita. Med pomembnejšimi učenci je bil Kliment Ohridski. Metodovo delo je po naročilu kneza Borisa nadaljeval v Ohridu, kjer je odprl t. i. *Ohridsko šolo* (v njegovem času se je v njej izšolalo okoli 3500 učencev). Ko je postal škof, je njegovo mesto prevzel drugi makedonski prosvetitelj, prav tako Metodov učenec – Naum. Druga skupina učencev (med njimi je najbolj odmevno ime Konstantin Preslavski) je ostala v Bolgariji, kjer je slovanska pismenost v času vladanja carja Simeona doživela največji razcvet. Prav bolgarski, t. i. *Preslavski šoli* pripisujejo sestavitev drugega slovanskega črkopisa, danes poimenovanega *cirilica*.

3 Poimenovanje prvega slovanskega knjižnega jezika in njegova jezikovna osnova¹⁷

3.1 Jezikovna osnova stare cerkvene slovanščine

Srž teorije, ki je v veljavi danes, je, da sta Ciril in Metod v osnovo stare cerkvene slovanščine postavila jezik svojega rodnega – solunskega – področja.

4 Razmejitev poimenovanj stara cerkvena slovanščina in cerkvena slovanščina

Za lažje razumevanje pomena prvega slovanskega knjižnega jezika za kulturno in jezikovno zgodovino slovanskih narodov moramo jasno ločiti med poimenovanjema *stara cerkvena slovanščina* in *cerkvena slovanščina*.

Stara cerkvena slovanščina je jezik najstarejših slovanskih prevodov bogoslužnih knjig iz grškega jezika, ki so nastali v drugi polovici 9. stoletja.

Kot smo že omenili, se dela iz časa slovanskih bratov apostolov niso ohranila, znani so samo njihovi kasnejši prepisi. Vseeno pa je v njih še vedno ohranjena osnovna jezikovna podoba jezika, katerega sta ustvarila Ciril in Metod. Zato te prepise in izvirna dela iz začetka prejšnjega tisočletja sprejemamo kot *kanonske starocerkvenoslovanske spomenike*.

Poimenovanje *cerkvena slovanščina* je namenjeno nadaljnji razvojni stopnji prvega slovanskega knjižnega jezika, ko so na različnih slovanskih jezikovnih območjih že začele vanj prodirati prvine posameznih slovanskih jezikov.

¹⁷ Ozemlje aktivne rabe slovanskih jezikov je ogromno, zavzema območje srednje, vzhodne in jugovzhodne Evrope, slovanske jezike pa danes govori več kot 280 milijonov ljudi, kar tvori po velikosti peto jezikovno skupino na svetu.

Starocerkvenoslovanski jezikovni ustroj je postal osnovno ogrodje, na katerega so se skozi stoletja pod vplivom narečnih pogovornih oblik naplastile fonetične, morfološke in leksikalne (manj sintaktične in be-sedotvorne) prvine živih oz. govorjenih slovanskih jezikov. Tako so nastale po trajanju in zgodovinski odzivnosti različne *redakcije* cerkvene slovanščine (npr. češka, panon-ska, čakavskohrvaška, bolgarsko-makedonska, srbska in vzhodnoslovanska ... redakcija cerkvene slovanščine).

Na tem mestu podajamo samo krajši pregled po redakcijah.

Kot svojevrstni stik omenimo slovensko-hrvaško navezo v času protestantizma in v 16. stoletju Trubarjevo veliko željo, da bi na Nemškem poleg slovenskih tiskali še hrvaška glagolska in srbska cirilska besedila. O uspešnem, sicer kratkotrajnem, uspehu na tem področju priča tudi pestra zbirka protestantskih besedil v Rokopisnem oddelku NUK Ljubljana. Poleg tega so se v istem obdobju mnogi hrvaški protestanti glagoljaši, pa tudi drugi popotniki, umikali skozi slovenske kraje na Nemško in obeležja glagoljaške tradicije puščali na zidovih slovenskih cerkva.

Že iz bežnega pregleda kulturnih stikov med Slovani vidimo zanimivo prepletenost slovanskih jezikovnih vezi, predvsem pa je jasno, da stara cerkvena slovanščina ni bila zgolj kratkotrajen utrinek in navdih verskih in jezikovnih zanesenjakov v 9. stoletju, ampak se pred nami riše mogočna in edinstvena kultura Slovanov, ki jo je ne glede na prevladujoče pravoslavje ali katolištvo na posameznih slovanskih območjih globoko zabeležil obstoj prvega knjižnega jezika. Stara cerkvena slovanščina je svojo vlogo povezujoče jezikovne stalnice med Slovani dobro opravila, a to le zato, ker je bila zasnovana trdno in premišljeno, predvsem pa s široko razgledanostjo obeh snovalcev.

4.1 Češka redakcija cerkvene slovanščine

Različica cerkvene slovanščine na Češkem je bila neposredna nadaljevalka velikomoravskega ustvarjalnega obdobja.

4.2 Čakavskohrvaška redakcija cerkvene slovanščine

Hrvaška redakcija s svojimi grafično-jezikovnimi značilnostmi in tisočletnim kulturno-zgodovinskim razvojem zaseda svojevrstno mesto med naslednicami Ciril-Methodove tradicije. Ta specifični zgodovinski pojav na hrvaških tleh določa med drugim glagolska pisava (danes imenovana *hrvaška* ali *oglata glagolica*).

Nekajletno plodno sodelovanje med Primožem Trubarjem in glagoljaši se je odrazilo v glagolskih, cirilskih in latinskih protestantskih izdajah (slovensko-hrvaške stike je podkrepila še obilica zapisov na cerkvenih zidovih slovenskih cerkva: v 16. stoletju je nastalo največ izklesanih ali naslikanih napisov, naj si bo grafitov ali podpisov, ki so jih v slovenskih krajih pustili posamezni hrvaški romarji, duhovniki itn. v hrvaščini).

Hrvaška jezikovna zgodovina se ponaša z najdaljšo tradicijo Ciril-Methodove dejavnosti. Zadnji glagolski tisk – misal – je namreč izšel 1905 v Rimu.

4.3 Bolgarsko-makedonska redakcija cerkvene slovanščine

Je zadnje neposredno nadaljevanje tradicije Cirila in Metoda, ki se izkazuje v kulturnojezikovnem in cerkvenem delovanju Metodovih naslednikov po prihodu na jugovzhod Balkanskega polotoka. Po pokristjanjenju Bolgarov (864–865) so s helenizacijo družbe in spričo vse večjih potreb po urejeni pismenosti na slovanskem jugovzhodu nastale primerne razmere za sprejetje slovanske knjižne tradicije. V času cesarjev Borisa in kasneje Simeona se je žanrsko raznovrstna razvijala v dveh jezikovnih centrih – na Ohridu in v Preslavu.

Prvo središče na *Ohridu* se je s svojima osrednjima prosvetiteljema (Klimentom in Naumom) sprva usmerilo v strogo ohranjanje prvotnih zakonitosti starocerkvenoslovanskega jezika in izvirne Cirilove pisave.

Najpomembnejši predstavnik *preslavskega* književnega središča in osrednja osebnost starobolgarskega obdobja je bil Konstantin Preslavski, škof in prevajalec evangelijev, avtor mnogih del. Prav njegovemu prevajalskemu in jezikovnemu krogu pripisujemo sestavitev drugega slovanskega črkopisa. Metodovi učenci so namreč starocerkvenoslovanski jezik in Cirilovo pisavo prinesli v novo kulturno in jezikovno sredino, ki je bila tesno povezana z grško kulturo, jezikom in pisavo. Prav navezanost na grško pisavo je obrodila novo grafično-pravopisno dejavnost, ki je privedla do nastanka nove slovanske pisave.

Bogato kulturno ustvarjanje v Bolgariji v začetnem obdobju slovanske pismenosti je, podkrepjeno s samostojno cerkveno organizacijo, z bogoslužjem v domačem jeziku, navezanostjo na grški jezik in kulturo bizantinskega sveta, služilo kot prestižni vzorec kulturnojezikovnega posrednika med grško kulturo in porajajočim se pismenstvom na drugih slovanskih področjih. Ciril-Methodova tradicija je bila iz bolgarske države tako prenesena naprej v Srbijo in k vzhodnim Slovanom, kjer sta se oblikovali samostojni redakciji cerkvene slovanščine.

4.3.1 Razlike med srbsko in hrvaško redakcijo cerkvene slovanščine

Sploh v zadnjih desetletjih se v zavesti Slovencev megli poznavanje hrvaškega in srbskega jezika, zato tudi na tem mestu poudarjamo, da sta to, kljub mnogim podobnostim, dva ločena in samostojna jezikovna sistema, kar močno potrjujeta tudi dve povsem ločeni poti jezikovnega razvoja, tudi na področju cerkvene slovanščine. Razlikujeta se med drugim v pisavi: za srbsko redakcijo je značilna *cirilica*, za hrvaško *glagolica*.

4.4 Vzhodnoslovanska redakcija cerkvene slovanščine

Cerkvenoslovanski jezik je močno vplival na oblikovanje kasnejšega ruskega knjižnega jezika. Na vzhodnoslovanskem govornem področju je od 11. do 17. stoletja obstajala posebna jezikovna situacija – *diglosija*. To je sočasen obstoj dveh jezikov, od katerih prvega (V našem primeru cerkveno slovanščino) uporabniki sprejemajo kot knjižno, pisno in s tem sekundarno normo, drugega (vzhodnoslovanski jezik) pa kot vsakdanjo, nepisno, večinoma pogovorno različico prvotne norme.

5 Sklep

Slovani smo svoj prvi knjižni jezik – staro cerkveno slovanščino – dobili že zelo zgodaj, v drugi polovici 9. stoletja. Iz samega zgodovinskega pregleda okoliščin nastanka in obstoja tega jezika na ozemlju Velikomoravske kneževine in Panonije je razbrati, da so glavni »akterji« (Rastislav in Kocelj s svojo vizijo o cerkveni neodvisnosti obeh držav in z bogoslužjem v slovanskem jeziku ter sv. brata Ciril in Metod kot neizmerni vir znanja, jezikovne talentiranosti in delovne zagnanosti) korenito zamajali ustaljene norme zahodne cerkve. A kljub grobemu nasprotovanju nemškega duhovništva in pritlehnim poskusom očrnitve dela sv. apostolov so slovanski zanesenjaki še pred oblikovanjem drugih slovanskih jezikov v popolnosti uspeli. Resda je bilo delovanje Cirila in Metoda na Velikomoravskem in v Panoniji grobo zatrto, a so imeli njuni učenci vseeno dovolj zamaha, znanja, Slovani na splošno pa dovolj poleta in želje, da se je njuno poslanstvo dolga stoletja nadaljevalo na drugih slovanskih območjih. Upamo, da je iz prebranega razpoznavati, da je do veličastne tisočletne cerkvenoslovanske tradicije lahko prišlo zgolj zato, ker je bilo delo Cirila in Metoda dobro premišljeno, zaneseno ter podprto z ogromnim jezikovnim znanjem in neverjetno razgledanostjo obeh bratov po različnih zrelih in skozi stoletja izoblikovanih, z rabo utrjenih jezikovnih in grafičnih sistemih.

Ko je bila najdena in preučena večina starocerkvenoslovanskih besedil, je postalo jasno, da je sv. Ciril v svojem času, v izredno težkih pogojih, ko je moral hkrati ustvarjati bodočo slovnično podobo novega jezika in sestaviti ustrezen črkopis, zanemariti pa ne smemo niti dejstva, da je vse to moral opraviti v izredno kratkem času, ustvaril genialno delo. Če so v začetku preučevalci govorili o njegovih prevajalskih postopkih in tehniki, so kasneje začeli govoriti o umetnosti njegovih prevodov. Pri tako zgodnjih prevodih iz grškega jezika v jezik, ki še nikoli ni bil uporabljen v knjižne namene in je bil do tedaj še neobdelan, bi pričakovali primitiven pristop, ogromno smiselnih napak in slovničnih nedoslednosti. A v slovanskem prevodu ni nejasnosti, ni nepravilnih sintaktičnih posebnosti, ki bi jih razumeli šele s preučevanjem grškega originala. Besedila tudi ni nikoli prevajal dobesečno, modro je množil leksikalni fond slovanskega jezika, da je ustrezal zahtevam takratnega liturgičnega jezika. Oblikoval je osnove kalkiranja, že v njegovem času so bili postavljeni temelji besedotvorja in ne le, da je znal dobro in pravilno prevesti iz grškega jezika v slovanski, odlično je razločeval večpomenskost besed v grških originalih ...

Stara cerkvena slovanščina zatorej ni bila zgolj bežna, poskusna budnica slovanske pismenosti, ampak mogočna simfonija ... veličasten in zrel izdelek, ki je postavil trdno osnovo za razvoj slovanske pismenosti. Slovani so tako iz bogate tradicije cerkvenoslovanskega knjižnega ustvarjanja gradili svojo samozavest o kultiviranosti in primernosti slovanskih jezikov za oblikovanje knjižnih različic jezikov in hkrati črpali zavest, da so tudi slovanski jeziki zmožni zaobjeti vse zvrsti jezikovne dejavnosti, ne le v okviru pogovornega jezika in narečij, a tudi za izražanje najglobljih osebnih čustvovanj in podajanje znanstvenih izsledkov ...

Težko si predstavljamo, kako bi se izrisovalo življenje in jezikovna dejavnost slovanskih narodov brez obstoja stare cerkvene slovanščine in brez opisanih medjezikovnih bogatih in raznovrstnih prepletanj, ki jih je v tisočletnem razvoju omogočal cerkveno-slovanski jezik s svojima pisavama, saj je oblikovanje slovanske pismenosti, knjižne različice jezika in bogoslužja v lastnem jeziku daljnosežno vplivalo na razvoj ne le slovanske, ampak tudi evropske krščanske civilizacije. Jezik in jezikovno izražanje je ena izmed najpomembnejših stalnic v obstoju posameznih narodov in že samo dejstvo, da smo Slovani svojo pismenost lahko razvijali in se izražali v okviru knjižnega jezika, še preden so se iz praslovanščine dodobra oblikovali živi slovanski jeziki, je neprecenljiva dragocenost, na katero mora biti ponosen sleherni Slovan.